

कुमारी

कौरव्यवंशोद्भवो नागविशेषः । यथा, महाभारते १ । आस्तीकपर्वणि ५७ । १३ ।

“एकः कुण्डलो वेणी वेणीस्तनः कुमारकः । बाहुकः शृङ्गवेरश्च धूर्तकः प्रातरातकौ ।

कौरव्यकुण्डलास्वेते प्रविष्टा ह्यवाहनम्” ॥

कुमारजीवः, पुं, (कुमारं जीवयतीति । जीव + णिच् + अच् ॥) पुनर्जीवकश्चः । इति रत्नमाला । जी-यापुता इति भाषा ।

कुमारपाणः, पुं, (कुमारं पालयति । पाल् + णिच् + अच् ॥) शांतिवाहनराजः । इति हेमचन्द्रः ॥ (शिशुपालके, चि ॥)

कुमारभट्टा, स्त्री, (कुमारस्य गर्भस्य निर्विघ्नप्रस-वायं गर्भचिकित्साकुशलेः भिषग्भिः धाया वा भट्टा पालनम् ॥) गर्भिण्याः परिचर्या । इति हारावली । तत्पर्यायः । वातवन्तम् २ गर्भिण्य-वेद्यम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा, रघुः । ३ । १२ ।

“कुमारभट्टाकुशलेरनुष्ठिते भिषग्विरातेरयं गर्भमर्म्मणि ।

पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखीं प्रियां ददर्श काले दिवसमितामिव” ॥)

कुमारयुः, पुं, (कुमारं कौमारं याति । मित्रव्यादि-त्वात् कुः निपातनात् साधुः ।) युवराजः । इत्यु-यादिकोषः ॥

कुमारवाही, [न] पुं, (कुमारं कार्तिकेयं वहति । वह + णिनिः ।) मयूरः । इति शब्दरत्ना-वली ॥

कुमारद्वः, स्त्री, (कुमारं कार्तिकेयं द्रुते । द्रु + क्तिप् ॥) गङ्गा । इति हेमचन्द्रः ॥ दुर्गा । इति व्युत्पत्ति-जम्बोदर्यः ॥ (पुं वज्रिः । यथा, महाभारते । २ । सहदेवदिविजये ३१ । ४३ ।

“वैश्वानरस्त्वं पिङ्गेशः श्रवङ्गो भूरितेजसः ।

कुमारद्वस्त्वं भगवान् ब्रह्मर्मा हिरण्यकृत्” ॥)

कुमारिका, स्त्री, (कुमारयति आगन्धेन क्रीडति । कुमार + णिच् + एवुण् + टाप् अत इत्यम् ॥) कुमा-री । इति शब्दरत्नावली ॥ नवमल्लिका । इति रत्नमाला । भारतवर्षस्य खण्डविशेषः । यथा,—

“वर्णव्यवस्थितिरिहैव कुमारिकास्ते

श्रेष्ठे चान्यत्रजना निवसन्ति सर्वे” ॥

इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोणाध्यायः ॥ खूनेला । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शोषधिविशेषः । द्रुत-कुमारी इति ख्याता । अस्य व्यवहारो यथा नैलोक्यचिन्तामणिरसे द्रष्टव्यः ।

“खल्वे द्रव्यैव कुमारिकायाः” ।

इति रसेन्द्रसारसङ्ग्रहे वातव्याध्यधिकारे ।

नेत्रमण्डलस्य प्रतिविम्बविशेषः । यथा,—

“दृष्टा यस्य विज्ञानीयात् पद्मरूपं कुमारिकाम् । प्रतिच्छायामयीमस्यो नैनमिच्छेत्किञ्चित्सुम्” ॥ इति चरके इन्द्रियस्थाने ७ अध्याये ॥)

कुमारी, स्त्री, (कुमार + प्रथमवयवचनत्वात् स्त्रियां ङीष् ॥) द्वादशवर्षीया कन्या । यथा,—

“अष्टवर्षा भवेद्वैरी दशवर्षा च कन्यका ।

कुसुत

सम्प्राप्ते द्वादशे वर्षे कुमारीत्वमधीयते” ॥

इति स्मृतौ भेदः । इह अमेदोपचारात् कन्या कुमारीत्वमरः । इति भरतः ॥ आगमे तु कुमारी-पूजने अजातपुण्या चेत् तदा षोडशवर्षपर्यन्त-वयस्का । तस्या वयोभेदेन नामभेदाः । यथा,—

“एकवर्षा भवेत् सन्धा द्विवर्षा च सरस्वती ।

त्रिवर्षा तु त्रिधामूर्तिस्तुर्वर्षा तु कालिका ॥

सप्तमिर्माणिनी सान्नादष्टवर्षा च कुजिका ॥

नवमिः कालसङ्घर्षा दशमिश्चापराजिता ।

एकादशे तु यन्नाणी द्वादशाब्दे तु भैरवी ॥

त्रयोदशे महालक्ष्मीर्द्विसप्ता पीठनायिका ।

द्वादशा पञ्चदशभिः षोडशे चान्नदा मता ॥

एवं क्रमेण सम्पूण्या यावत् पुष्पं न जायते ।

पुष्पितापि च सम्पूण्या तत्पुष्पादानकर्मणि” ॥*

तत्पूजाविधिर्यथा ।

“अथान्यत् साधनं वक्ष्ये महाचीनक्रमोद्भवम् ।

येनानुष्ठितमात्रेण श्रीं देवी प्रसीदति ॥

अष्टम्याश्च षतुर्दश्यां कुक्कां वा रविक्रमे ।

कुमारीपूजनं कुर्याद्यथा विभवमात्मनः ॥

वस्त्राङ्गराजाद्यैश्च भक्ष्यैर्भोग्यैः सुविस्तरैः ।

पञ्चतत्त्वादितिः सत्यगदेवीबुद्ध्या सुसाधकः” ॥

इत्यमरदाकल्पः ॥ * ॥ (खनामख्याता परीक्षित-पुत्रस्य भीमसेनस्य पत्नी । यथा,—महाभारते

१ । धर्मपराशरकौर्त्तने ६५ । ४३ ।

“भीमसेनः खलु कैकेयीमुपयेमे कुमारौ नाम

तस्यामस्य जज्ञे प्रतिश्रवा नाम” ॥)

पार्वती । नवमल्लिका । नदीविशेषः । (इयं हि

शाकदीपान्तर्गतसप्तनदीनामेका ।

यथा, विष्णुपुराणे २ । ४ । ६५ ।

“नद्यश्चात्र महापुण्याः सर्वपापभयापहा ।

सुकुमारी कुमारी च नलिनीधेनुका च या” ॥)

सहा । द्रुतकुमारी इति ख्याता । अपराजिता ।

जम्बोदपः । इति मेदिनी ॥ सीता । इति हेम-चन्द्रः ॥ बन्धाकर्कोटकी । खूनेला । मोदिनी-

पुष्पम् । तखीपुष्पम् । श्यामापत्नी । इति

राजनिर्घण्टः ॥

कुमान् त् क केनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-

पुरा-पर-अक-सेट् ।) ऋषी । अष्टकुमानत् ।

इति दुर्गादासः ॥

कुमानकः, पुं, (कुमान + संज्ञायां कन् । कुमान

त् क केनौ + एवुण् वा ।) सौवीरदेशः । इति

हेमचन्द्रः ॥

कुसुत्, [द] स्त्री, (कौ दृष्टियां मोदते इति ।

कु + सुद् + क्तिप् ॥) कुसुदम् । इति मेदिनी । हेला

इति भाषा । रत्नोत्पलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा, भागवते ३ । २३ । ३८ ।

“बभ्राज उत्कचकुसुद्रुगवागपीय

क्षाराभिराहत ह्योदुपतिर्नभस्य” ॥

कुसुदस्य कन्दविशेषः । शालुक इति यस्य ख्यातिः ।

अस्य पर्याया यथा,—

“कैरवं चन्द्रकान्तश्च गर्दभं कुसुदं कुसुत” ॥

कुसुदः

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

कुसुत् [द] चि, (कुत्सिते विषये सुत् हर्षो यस्य कुत्सिता मुद अस्व वा ।) कृपणः । इति मेदिनी । अप्रीतः । इति शब्दरत्नावली ॥

कुसुदं, स्त्री, (कौ मोदते । सुद् “द्रुपधेति” ॥ १ ।

१ । १३५ । कः ।) श्रोतोत्पलम् । हेला सुदि

हत्यादि भाषा ॥ (यथा, रामायणे ५ । ५५ । १ ।

“सचन्द्रकुसुदं रम्यं सार्ककारण्यद्वयं शुभम् ।

पुष्पश्रवणकादम्बमन्थशैवलशादनम्” ॥)

तत्पर्यायः । कैरवम् २ । इत्यमरः ॥ १ । १० ।

३७ । चन्द्रकान्तम् ३ गर्दभम् ४ कुसुत् ५ । इति

रत्नमाला ॥ धवलोत्पलम् ६ कङ्कारम् ७ श्रोत-

लकम् ८ शशिकान्तम् ९ इन्दुकमलम् १० चन्द्रि-

काम्बजम् ११ गन्धसोमम् १२ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ अपि च ।

“श्वेतं कुवलयं प्रोक्तं कुसुदं कैरवं तथा ।

कुसुदं पिच्छिलं खिगं मधुरं कृदि श्रोतलम्” ॥

इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । श्रोतलम् ।

स्वादुत्वम् । पाके तिक्तत्वम् । कफरक्तदोषदाह-

श्रमपित्तनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः । रक्त-

पद्मम् । इति मेदिनी ॥ कृष्णम् । इति हेम-

चन्द्रः ॥

कुसुदः, पुं, (कुत्सिते नैर्हतकोणे मोदते इति । कु +

सुद् + कः ।) नैर्हतकोणस्यदिग्दृष्टी । इत्यमरः ।

१ । ३ । ३ । वानरविशेषः । (अयं खलु राम-

चन्द्रस्य सेनापतिवानराणां एकतमः ।

यथा, रामायणे । ६ । २ । २८ ।

“नाम्ना संकोचलो नाम नागादिजयुतो गिरिः ।

तत्र रान्यं प्रशास्येव कुसुदो नाम वानरः ।

योऽसौ शतसहस्राणि सहस्रं परिकर्षति” ॥)

नागविशेषः । (यथा, महाभारते । १ । ३५ । १५ ।

“कुठरः कुञ्जरश्चैव तथा नागः प्रमाकरः ।

कुसुदः कुसुदाक्षश्च तित्तिरिर्हणिकस्तथा” ॥)

द्वैतभेदः । सितोत्पलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ क-

पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भुवकभेदः । यथा,—

“एकाविंशतिवर्णाष्टत्रिभवेत् शृङ्गारके रवे ।

कुसुदोऽभीष्टदक्षैव ताजे तुरगलोचके” ॥

इति सङ्गीतदामोदरः ॥ (कुं दृष्ट्यां भूमिं वा मोद-

यति । अन्तर्भूतमिजन्तात् मुदः कः । विष्णुः ।

यथा, महाभारते । १३ । १४८ । ७६ ।

“शुभाङ्गः शान्तिदः सखा कुसुदः कुवलेश्वरः” ॥

विष्णुपार्षदः । यथा, भागवते । ८ । ११ । १०१ ।

“कुसुदः कुसुदाक्षश्च विन्धकः सेनः पतभिराट्” ॥

मेरोपपद्मभिरिविशेषः । स चायुतयोजनवि-

स्तुतः । यथा, भागवते ५ । १६ । १२ ।

“मन्दरो मेरुमन्दरः सुपार्श्वः कुसुद इति ।

अयुतयोजनविस्तारोद्गाहा मेरोपतुर्दिग्गमबल-

गिरय उपक्रान्तः” ॥ शास्त्रजदीपान्तर्गतप्रथम-

पर्वतः । यथा, विष्णुपुराणे २ । ४ । २६ ।

“कुसुदश्चात्रतश्चैव दृतीयश्च वनाहकः” ॥

आनूपजन्तुविशेषः । यथा,—

“हंससारसचक्राद्याः कुसुदाश्च कपिज्जनाः ।